

УДК 378.091(477)«1846/1857»

Олена КІРДАН

доктор педагогічних наук, доцент,

професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

м. Умань, Україна

e-mail: kirdan_olena@ukr.net

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7295-4722>

ГУБЕРНАТОРИ ТА РЕКТОРИ В УПРАВЛІННІ КИЇВСЬКИМ ТА ХАРКІВСЬКИМ УНІВЕРСИТЕТАМИ У 1846-1857 рр.

У статті проаналізовано нормативно-законодавче забезпечення та практику діяльності губернаторів у системі управління університетами. Доведено, що особливістю управління Харківським (1847–1857 рр.) та Київським (1848–1855/58 рр.) навчальними округами було суміщення адміністративно-управлінських повноважень – поєднання посад генерал-губернатора та попечителя. У 1846–1857 рр. суттєвих трансформаційних змін зазнала система управління університетами, відбулося максимальне звуження їх автономії. Мету статті реалізовано за допомогою методу ретроспективного аналізу репрезентативних джерел, насамперед законодавчих актів, архівних документів, інтерпретаційних джерел.

Ключові слова: *університетознавство, управління, губернатор, попечитель навчального округу, ректор, імперська доба, історія вищої освіти.*

Постановка проблеми. Повноваження губернаторів українських губерній Російської імперії щодо управління освітою нині є малодослідженими. Це спричинено тим, що стосунки губернаторів із закладами освіти були недостатньо чітко визначеними у законодавстві XIX ст. Відповідно до «Загального наказу цивільним губернаторам» 1837 р. [2], губернатор мав право

пред'являти законні вимоги керівникам університетів у випадку виявлення порушень та домагатися усунення недоліків. Однак губернатори мали ще й можливості впливати на державну освітню політику, яка була забезпечена механізмом оглядів губерній, особливих записок та складанням річних губернаторських звітів, до яких обов'язково включалися повні відомості про стан закладів освіти губернії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність дослідження посилюється тим, що поодинокими є педагогічні праці щодо дослідження державного механізму управління закладами вищої освіти. Питання взаємодії губернаторів та ректорів в управлінні Київським та Харківським університетами не були предметом ґрунтовного наукового дослідження, однак чисельними є наукові праці, в яких автори торкалися лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Серед науковців, які займалися вивченням певних аспектів організації управління закладами вищої освіти, що діяли на українських землях у середині XIX ст., слід назвати С. Майбороду, Н. Сейко, Е. Писарєву, С. Посохова, В. Шандру, Т. Шаравару та ін. У їхніх дослідженнях проаналізовано державну освітню політику щодо організації діяльності закладів вищої освіти.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити ретроспективний аналіз нормативно-законодавчого забезпечення та досвіду взаємодії губернаторів і ректорів в управлінні університетами.

Виклад основного матеріалу. У 1839 р. остаточно завершено формування адміністративно-територіальних кордонів навчальних округів. Відповідно до указу від 26 квітня 1839 р. заклади освіти Полтавської губернії включено до Київського навчального округу [4, с. 384–385], до складу якого з 1832 р. входили Київська, Чернігівська, Волинська та Подільська губернії.

Незважаючи на завершення формування територіальних кордонів навчальних округів у межах безпосередньо українських губерній, у середині XIX ст. тривав процес вилучення їх з підпорядкування сусідніх «російських регіонів». Так, 21 лютого 1846 р. з Харківського навчального округу була

вилучена Дирекція училищ Кавказької області та землі війська Чорноморського й передана в управління наміснику Кавказу [5, с. 271]. Таким чином, відбулося суперечливе щодо чинного законодавства поєднання адміністративних повноважень глави місцевої влади (намісника) із освітніми. Однак, подібна ситуація згодом стала характерною особливістю організації управління в Харківському та Київському навчальних округах.

Характерною особливістю управління навчальними округами на українських землях у другій половині 40–50-х рр. XIX ст. було підпорядкування вищій місцевій владі. Так, окрім діючого з 1838 р. імператорського рескрипту про необхідність попечителів максимально сприяти виконанню розпоряджень губернської адміністрації, у вказаний період варто виділити таке явище, як суміщення посад генерал-губернатора та попечителя навчального округу. Зокрема, управління Харківським навчальним округом відповідно до указу 15 лютого 1846 р., у якому йдеться: «... Харківський Університет з навчальним округом на правах Попечительських...» було доручено Чернігівському, Полтавському та Харківському генерал-губернатору М. Долгорукому [5, с. 250]. Після смерті останнього у 1847 р. керівництво округом на правах попечителя з 10 травня вказаного року перейшло до новопризначеного генерал-губернатора, генерал-ад'юнкта С. Кокошкіна (до 1857 р.).

Подібна зміна в системі управління університетами і освітою загалом відбулася й у Київському навчальному окрузі, керівництво яким з листопада 1848 р. доручено Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору, генерал-лейтенанту Д. Бібікову (управляв округом до 1852 р.) [10, с. 52]. Згідно із першим циркуляром, «на основі Височайшого указу, даного Урядовому Сенату 18 листопада 1848 р. генерал-губернатор вступив в управління Київським навчальним округом» та встановив дні прийому «зі справ, що стосуються навчального округу по понеділках та четвергах» [14, арк. 2 зв]. Основним мотивом такого рішення варто назвати прагнення уряду посилити контроль за студентською та учнівською молоддю в умовах

наростання національно-визвольного руху та діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства.

Деталізуємо діяльність губернаторів у системі управління освітою. Однією із особливостей управлінської діяльності генерал-губернатора Д. Бібікова у досліджуваній період стало відзначення грошовими преміями та почесними званнями. Згідно із циркуляром № 1 від 1 січня 1849 р. «за відмінну відповідальну службу підвищено помічника попечителя Київського навчального округу з колезького радника Юзефовича у статські радники; орденом св. Анни 2-го ступеня нагороджено професора Київського університету Караваєва; відзнаки та грошові кошти надано чиновникам Київського навчального округу керівнику Канцелярії Лазову, казначею університету Княжицькому, архіваріусу Піотровському; ректору університету Траутфеттеру 1000 руб. сріблом» [14, арк. 1, 5, 23].

Зауважимо, що упродовж 1849 р. генерал-губернатором Д. Бібіковим щодо правління Київським навчальним округом підготовлено 12 циркулярів. Так, згідно із матеріалами архівної справи, 26 грудня 1849 р. генерал-губернатор надав в канцелярію Київського навчального округу 68 копій циркуляра № 12 від 1 грудня 1849 р. для розсилки по округу [14, арк. 159].

Зазначимо, що генерал-губернатори неодноразово долучались до участі у багатьох визначних заходах, зокрема, до виконання почесних місій. Так, наприклад, «31 липня здійснено закладення будівель для університету Св. Володимира в присутності найвизначнішого духовенства, військового губернатора графа Гур'єва, генерал-ад'ютанта Рідігера, іншого генералітету, всього училищної стану і багатолюдного зібрання відвідувачів ... перші камені покладені були: високопреосвященним Митрополитом, військовим губернатором, попечителем київського навчального округу, єпископом Інокентієм, ректором університету та присутніми при цьому військовими і цивільними генералами» [3, с. 394–395].

Про взаємодію та стосунки губернаторів і попечителя Київського навчального округу Є. фон Брадке промовисто свідчать такі спогади:

«Гр. Гур'єв ненавидів всі університети. Хоча між нами не було ніяких незадовольень, але з університетських справ виходили суперечки, так що справа доходила до государя, який вирішував їх на мою користь. На місце Гур'єва призначений Бібіков, людина великих природних обдарувань, але без наукової освіти. На людях ми були друзями, але потім з'ясувалося, що він з самого початку мав намір з'єднати місце попечителя із губернаторським і робив все, щоб досягти цієї мети» [8, с. 268–269]. Таким чином, можна констатувати той факт, що відносини між представниками місцевої влади на рівні попечителя та генерал-губернатора до об'єднання посад не завжди були виключно діловими, натомість містили елементи суперництва.

Посилення урядового курсу щодо університетів досить своєрідно був сприйнятий деякими, особливо «запопадливим», посадовими особами на місцях. Наприклад, Харківський генерал-губернатор С. Кокошкін, у підпорядкуванні якого з 1846 р. знаходився університет, вважав виключно справедливими антиуніверситетські законодавчі заходи та запропонував їх логічне продовження: 21 січня 1850 р. він представив у Міністерство народної освіти свій проект про знищення університетських рад та передоручення їх функцій ректору і деканам. У свою чергу, міністр (П. Ширинський-Шихматов) направив до Харкова відповідь на подання, де вказав на відсутність «достатніх аргументів, щоб погодитися на запропоновані заходи» [1, с. 51–52].

Отже, особливістю системи управління навчальними округами в українських губерніях у 40–50-х рр. XIX ст. було недотримання окремих статей «Положення про начальні округи Міністерство народної освіти» від 25 червня 1835 р. Найпоказовішим у цьому контексті є приклад поєднання посад генерал-губернатора та попечителя у Київському та Харківському округах. Описане нами вище «сумісництво» посад прямо суперечило «Положенню..» 1835 р., яке фіксувало підпорядкування попечителів лише Міністру народної освіти Російської імперії.

Утім такий стан справ формально існував до видання указу 27 грудня 1855 р., в якому вказувалось: «За обсягом і складністю занять тих генерал-

губернаторів, яким, понад прямих по їх званню обов'язків, було тимчасово доручено і управління навчальними округами, ми визнали за благо: управління навчальними округами покласти на особливих Попечителів, згідно з Положенням від 25 червня 1835 року» [6, с. 760]. Водночас в указі зазначалося лише про звільнення харківського генерал-губернатора С. Кокошкіна від виконання обов'язків попечителя навчального округу та призначення на цю посаду таємного радника Г. Катаказі.

Натомість князю І. Васильчикову, який з 1852 р. суміщував посади генерал-губернатора та попечителя у Києві, 30 грудня 1855 р. надійшло повідомлення від міністра народної освіти А. Норова, в якому зазначалось «... керувати Округом до призначення особливого Попечителя» [13]. Однак, залишаючись формально на посаді попечителя Київського навчального округу, І. Васильчиков у цей же день передав управління округом своєму помічнику, дійсному статському раднику М. Юзефовичу. Лише згодом, 18 липня 1858 р. на посаду попечителя було призначено таємного радника М. Пирогова [12].

Часто питання управління та університетського життя набували суспільного розголосу. Один із архівних документів привернув увагу, адже вказував на значний резонанс, який отримала відставка М. Пирогова з посади попечителя Київського навчального округу. З цього приводу на сторінках «Колокола» 1 червня 1861 р. зазначено: «відставка М. І. Пирогова – одна із мерзенних справ Росії дурнів проти Росії, яка розвивається, «ми раби; так ми в руках дурнів, їхніх жінок і барських баринь» [11, арк. 841–842].

У 40–50-х рр. XIX ст. з різних причин (політичних, ідеологічних тощо) відбулося максимальне зниження для університетів ступеню дозволеної ініціативи в управлінні: за допомогою окремих законодавчих ініціатив фактично скасовувалася дія деяких нормативних положень статуту 1835 р. У 1849 р. указом Урядового Сенату положення статуту 1835 р. щодо ректорської посади були визнані «недостатньо визначеними», і право обрання (а точніше, призначення) перейшло від університетських рад до міністра народної освіти, причому на невизначений термін [7, стб. 915–916]. Це питання не оминув у

своїх спогадах Б. Чичерін: «Тільки у 1848 році, в самий розпал реакції, у той час як російські університети неначе в покарання за революційні рухи Західної Європи були піддані огульній опалі і кількість студентів обмежена трьомастами, уряд взяв на себе призначення ректора» [9, с. 252].

Зазначимо, що у 1849–1855 рр. затверджено низку нормативних документів, що суттєво обмежували університетську автономію, надавали право міністру народної освіти призначати ректорів університетів, забороняли викладати низку навчальних дисциплін.

Схарактеризуємо детальніше основні положення цих законодавчих документів. Так, в указі «Об измѣненіи порядка назначенія Ректоров и Деканов в Университеты: С.-Петербургскій, Московскій, Св. Владиміра, Харьковскій и Казанскій» від 11 жовтня 1849 р. заборонено суміщення посади ректора як управлінця та професора; виокремлено посаду ректора як керівника. Обмеження університетської автономії та централізація управління виявлялась у зміні механізму призначення ректорів університетів шляхом обрання Міністерством народної освіти на невизначений термін із затвердженням на посаді імператором. Службу ректорів, як чиновників, віднесено до навчальної та надано всі переваги, якими користувались професори. Обрання деканів (на 4 р.) залишено, але надано право міністру продовжувати перебування професорів на посаді та передчасно їх звільняти, на свій розсуд, з наданням права імператору, у випадку необхідності, призначати декана і професорів незалежно від факультетських виборів [7, с. 1004–1005].

Згодом 22 червня 1850 р. видано постанову «Об ограниченіи преподаванія философіи в Университетах и Ришельевском Лицеѣ логикою и психологією, с возложеніем чтенія оных на Профессоров богословія» у якій заборонено викладання філософії світськими професорами; викладання логіки та дослідної психології покладено на професорів богослов'я та законовчителів [7, с. 1414–1415].

Завданням «Инструкции Ректорам Университетов и Деканам факультетов» від 23 січня 1851 р. було посилення нагляду за університетським

викладанням. Відтак зобов'язано кожного професора перед початком лекцій надавати декану повну програму свого предмету, яка розглядалася та затверджувалася на зборах факультету (право головувати на яких надано ректору). Виключенням були програми з богослов'я та дослідної психології, які затверджувалися МНО та духовним відомством. Якщо в затвердженій факультетом програмі виявляли певні недоліки, ректор виносив питання її затвердження на засідання ради університету, а з рішенням ради – попечителю навчального округу для отримання дозволу Міністерства. Програми, затверджені Міністерством, не змінювалися. Декан мав право: вимагати у професора у будь-який час його рукописні лекції, або взяти конспекти студентів для перевірки викладання за програмою; перебувати на іспитах та ін. Обов'язок ректора – щоденний нагляд за викладанням: відвідування лекцій, іспитів та ін. Обрання проректора відкладено до особливого розпорядження [7, с. 1242–1248]. Отже, з 1851 р. для ректорів університетів (і деканів), які призначалися на посади урядом, підготовлено та затверджено імператором інструкцію що посилювала нагляд за університетським викладанням і реально знищувала свободу викладання в університетах, жорстко регламентуючи процедуру затвердження програм усіх університетських курсів: декан → збори факультету → ректор → рада університету → попечитель → міністр. Окрім того, згідно із законодавчими ініціативами, призупинено викладання в університетах державного права, введено обмеження щодо викладання логіки та психології.

Висновки та перспективи досліджень. Отже, важливим елементом у навчально-окружній організації системи управління університетами була наявність особливої посади – попечителя навчального округу – повноправного представника Міністерства народної освіти в регіоні, який забезпечував єдність і наступність державної освітньої політики та був своєрідним гарантом ефективного функціонування структури управління. Особливістю практики управління Харківським (1847–1857 рр.) та Київським (1848–1855/58 рр.)

навчальними округами було суміщення адміністративно-управлінських повноважень – поєднання посад генерал-губернатора та попечителя.

У 1846–1857 рр. суттєвих трансформаційних змін зазнала система управління університетами. Аналіз основних положень нормативно-правових документів, що регулювали управління університетами на українських землях Російської імперії дозволив констатувати, що із 40–50-х років XIX ст. з різних причин (політичних, ідеологічних тощо) відбулося максимальне звуження автономії в управлінні університетами. Із 1849 р. система управління стала централізованою: право обрання ректора (точніше, призначення) перейшло від університетських рад до міністра народної освіти. Чергове посилення централізації управління відбулося у 1851 р.: для ректорів університетів (і деканів), які призначалися на посади урядом, була підготовлена та затверджена імператором інструкція, що посилювала нагляд за університетським викладанням і знищувала освітню автономію університетів.

Оскільки у своїй статті ми розкрили не всі аспекти досліджуваної проблеми, потребують вивчення питання персоналізації внеску губернаторів та ректорів університетів у розвиток університетів.

Список використаних джерел

1. Благовидов Ф. В. Этюд из истории высшего образования в России за время царствования Императоров Александра и Николая I. – Казань, 1902. 71 с.
2. Георгиевский П. И. О реформе университетов в России. СПб., 1909. 49 с.
3. О заложении зданий для университета Св. Владимира в Киеве // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1837. Ч. 15. С. 394–395.
4. Полное собрание законов Российской Империи : собр. 2-е. СПб.: Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1840. Т. 14, отд. 1-е. 510 с.
5. Полное собрание законов Российской Империи : собр. 2-е. СПб.: Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1847. Т. 21, отд. 1-е. 669 с.
6. Полное собрание законов Российской Империи : собр. 2-е. СПб.: Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1856. Т. 30, отд. 1-е. 779 с.

7. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Тип. Императ. акад. наук, 1864. Т. 2: Царствование Императора Николая I. 1825–1855, отд. 2-е: 1840–1855. 1351 стб.
8. Чалый М. К. Воспоминания (1826–1844): отгиск из «Киевской Старины». К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 318 с.
9. Чичерин Б. Н. Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина : Московский университет. М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1929. 279 с.
10. Шандра В. С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. XIX ст. Історико-географічні дослідження в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 1988. С. 49–55.
11. Центральный державный архив Украины, м. Київ. Колокол № 100. 1 июня 1861 г. арк. 841-842.
12. Центральный державный архив Украины, м. Київ. Ф. 442., оп. 35. Спр. 7. арк. 221–221–зв.
13. Центральный державный архив Украины, м. Київ. Ф. 707., оп. 261. Спр. 19. арк. 7.
14. Центральный державный архив Украины, м. Київ. Циркуляры по управлению Киевского военного Подольского и Волынского генерал-губернатора. Ф. 442, оп. 82, спр. 648, 54 арк.

Kirdan O. Governors and rectors in the university management system in 1846-1857

The article analyzes regulatory and legislative support and practice of governors and rectors in the university management system. It is proved that the management of Kharkiv (1847-1857) and Kyiv (1848-1855/58) educational districts was a combination of administrative and managerial powers namely the combination of posts of the governor-general and trustee. The analysis of the main provisions of the regulatory documents regulating the management of universities in the Ukrainian lands of the Russian Empire allowed to state the maximum reduction of autonomy in the management of universities in the 1840's and 1850's, the management system has become centralized: the right to elect a rector, rather the appointment, has passed

from university councils to the Minister of Public Education; approved the instruction by the emperor which strengthened the supervision on university teaching and destroyed the educational autonomy of universities. The purpose of the article is realized using the retrospective analysis method of representative sources, firstly the legislative acts, archival documents, interpretative publications.

Keywords: *university studies, management system, governor, trustee of the educational district, rector, imperial era, history of higher education.*